

המועצה הדתית האזורית

גוש עציון

כ' באדר א' התשנ"ז

ב"ה

לכבוד
הרב יעקב רוז'ה
רב החברה קדישא
תל אביב

אחד"ש וכט"ס הנני להפנות לכבי' שאלה שהתעוררה במקומנו.

בבית העלמין האזורי החדש בתקוע, נקבר השבוע יהודי, עולה חדש מבריה"מ. בקשת המשפחה לציין על המצבה את שם הנפטר בלועזית (בנוסף על הכיתוב בעברית) וכן לציין את תאריך פטירתו בתאריך למנינם.

ברצוני לציין א. אין התייחסות לנושאים אלו בתקנון "חברה קדישא גוש עציון" ב. זהו מקרה קבורה ראשון בבית העלמין בתקוע ואיננו רוצים שיהיה תקדים לדבר שאין רוח חכמים נוחה הימנו.

בהקשר זה אודה באם כבי' יתיחס או יפנה אותי למקורות הלכתיים הנוגעים לשאלות נוספות שנראים היום בבתי עלמין - כתמונת הנפטר על המצבה, שתילת פרחים מסביב למצבה, הצבת מקום לנר זיכרון בתוך המצבה ומצבה זוגית.

בכבוד ובהערכה רבה

אמנון ראשי
מזכיר

1341 וראו

מנוע תרשישים וכו' שליט"א! — מכתבו תיקר מגילה כתובה פנים ואחור האיר נגד עיני, וענותנותו הרבני לשום עין פקיהא על אמרותיו הטהורות המשוטטין בספרי ראשונים ואחרונים וכמעט לא הניח דבר גדול וקטן וכו'. — ובענין קריאת שם הח"ק, עלה בדעתי, כי כל מקום מתקנין תיקון גדול להפריש בין אנשים ונשים, לכן קראו שם להח"ק שתשים עין פקיהא על קדושת ישראל ונדר עריות לתקן תיקון גדול ע"ז, שלא יהי תערובות אנשים ונשים, [עיי' לעיל סימן ג' אות ב', ולקמן סימן ס' אות ד', וסימן פ']. — ועוד אפ"ל דקדושה הוא לשון פרישה, שנהי פרושי מאוה"ע (עיי' בתו"מ ממרן החת"ס פירושו על וישב בין קדש ובין שור), והנה כבר נפרצה פירצה בין החיים, שלא די שמתערבי בגוים ומתדמין להם בבתי פרטריאות וקרקסאות גם על אדמת הקודש בביה"ח רוצים להתדמות לנכרים, לכתוב על המצבות לשון לאומי ושנת הנוצרי, לכן נגד זה קראו שם הח"ק שיישימו עינא פקיהא על פרישה מאוה"ע לכה"פ באדמת הקודש. — ואזכיר בזה לטובה את ידידנו איש ברייתו, הרבני המופלג בתו"י החרוץ נגיד ונכבד רודף צדקה וחסד מו"ה מיכל זאטמער נ"י בהיותו נכחי דח"ק דקהלתינו, ערכתי מכתב להח"ק שיבטלו מנהג הרע הזה וקרא אסיפה, והסכימו פה אחד לבטל הדבר, וקראו גם את הוקי המצבות דעירינו שלא יעשו מעתה עוד מצבות כאלה, כי לא יניחו להעמיד אותם בביה"ח.

י"ז) בשו"ת מהר"ם שיק חיו"ד (סי' קע"א): ע"ד מצבה א' שהעמיד איש בלא רצון הנבאים דח"ק והמצבה ההוא נכתב בלשון עכו"ם, וגם פרט השנה הוא באופן כמו שהאוה"ע מונים להנוצרי, אם רשאי להניח המצבה ההוא שם, או אם לטוחו בטיט, בפרט מ"ש בו הזמן להנוצרי, או להשליך את המצבה החוצה? הנה נוף הדבר הוא תימה בעיני האיך העינו האנשים ההם להעמיד מצבה בלי רשות הנבאים הרי ביהק"ב הוא הצר השותפין וקיימ"ל דבחצר השותפי אין רשאי להעמיד שם דבר שחברו השותף מקפיד עליו, וא"כ ביהק"ב שהוא חצר השותפי וגם כל מת קונה מקומו ואין רשאי להניח רשע אצל צדיק, ורק הנבאי דח"ק הם מחוייבי להשיגה ע"ז, ומי שעשה שלא ברשותם שלא כהוגן מחוייבי הם לתקן. — ומה שעשו עוד שכתבו מספר הישנים כדרך החדשי נ"כ בלשון לעז זה, עבירה כפולה ומכופלת דמספר החדשי שלהם אינם מכווני למספר בניו ומה שסיימו כמספר הישנים למספר הנוצרי לדעתי זה איסור דאורייתא, שהרי בתורה נא' ושם אלקי אחרי לא תזכירו, ואמרו הכוז"ל וכ"כ בפוסקי דאסור לומר לחבירו המתן לי בצד ע"ז פלוני, ומדנקט בלשון הזה לא תזכירו משמע שאפי' אינו מזכיר ממש נ"כ הוא בכלל איסור, והמונה במספר נלפענ"ד דעובר באיסור ההוא על ושם אלקי אחרי לא תזכירו, דנהי תזכירו היינו כפה או כחב לפיי"מ שכי המנ"ח מ"מ כיון דע"י המנין עולה על הזכרון מחשבה נראה דאסור דויל בחר טעמא כמ"ש החינוך דלא ישמע על פיך וגם גרם אסור יעייז נוכר זמן של ע"ז, וא"כ בנ"א ההולכי על הקברות וקוראי מ"ש שם א"כ המצבה ההוא גורמת לכמה עבירות וא"כ דבר שגורם עבירה וזדאי ראוי להשליך חוצה כמ"ש צא טמא תאמר לו שדבר שנעשה בו עבירה מאוס הוא למצוה כמ"ש הלבוש, כנלע"ד פשוט ישכבוד המת הזה וכבוד שאר המתים אם אפשר להוציא אותה חוצה מהטוב, ולכה"פ להשיג את המצבה בטיט הדבוק מאוד, ואינו נופל, כנלע"ד, — וכזולק חו"מ (סימן נ"ו) כתב עוד בזה"ל: המנהג דווקא להעמיד מצבה כתוב וחרוט בלשה"ק שהוא הלשון שנברא בו העולם, ובלשון זה ניתנה לנו התורה, וכל ספרי הקודש, וכו' היי הדיבור ממנו יתברך אל נבואיו הקדושי, וכו' דברו רבותינו ואבותינו הקדושי אשר זכותם עדיין מנין עלינו, והוא הלשון המצרף כל בית ישראל לעם א', וכת"י אמרת הי צרופה והוא המנין לכל ההוסים בן והוא המייהר אותנו, ולכן נכון וראוי הוא הלשון הזה להיות כתוב וחרוט? ונאמר במקום קודש, (כי הביהק"ב הוא מקום קדוש) משא"כ שאר מקומות שהם מיודעי רק לצורך חול וענייני עוה"ז הנאמרי בכל לשון, אבל האדם כשמת פסקו כל תאוותיו בענייני עוה"ז ואין לו אלא מה שעסק בתורה ובשאר דברי קדושי וחלקו מכל עמלו מה שפעל טוב בענייני האמת והצדק הנאמרי בלה"ק, והכותב והחרוט זכרון המת על המצבה בשאר לשונות הרי הוא מננה את המת ומעיד עליו שלא הי"ל חלק בעולם הברוד עולם הקדוש והאמת ושכל ענייניו היו רק במאי דשייך לעלמא דשקרא, (וגם מצד להתדמות להוקות העכו"ם), ועכ"פ מכואר דמי שעשה המעשה הנ"ל לא ישר ולא טוב עשה, וראוי להעושה עצמו לתקן מה שקלקל, והח"ק יעמדו על המשמר שלא לישנות שום מנהג הנהוג בישראל. — גם בשו"ת שערי צדק חיו"ד (סימן

רועים לחקוק על מצבות אבותם, שלא להרבות בתוארים ובגזומאות, עיני הדרת קודש דף ס"ז ע"ב, ומנהג יפה היא.

(ד) ההתם כופר חלק שיש השובה ד', התמרמר מאד נגד הכנהג באיזה מקומות שמעמידים צורת אדם בולטת) על מצבת קברי ישראל, הלא על ידי זה אסור להתפלל שבו, עוד דן בזה, מטעם דבית הקברות הוא כחצר החתם סופר, ואסור לעשות דבר נגד הכמות שאר שותפים, עם כל זאת מהיר החתם סופר, שאם אפשר להסירה בלי מחלוקת הרי טוב, ואם לא יפתחו הצורה בדבר הניכר, וכן כתב המהר"ם שיק ביוריד ק"ע לאסור להקם מצבה כזאת.

(ה) כן יתירו שלא לחקוק — מספר השנים של נברים לבד — על המצבות, מבלי להוסיף מספר השנים שאנו רגילים לספור לבריאות עולם, אבל במקומות

(1) בולטות דוקא, ועיין בקורה רשב"ן אריה רפ"ח שנשאל אם מותר לשום במצבת אבן חזה זכוכית צורת הנמטר המונת ניר כדי לראות תמונתו בעת שיבא לבקר קברו, והביא גם דברי הרוספת יומא י"ד ע"א ד"ה כרוכובי, שכתבו „נשאלתי על אותם שמצדדים במחוזים צורות חיות ועופות אם ישה עושים או לא, והשכתי נאה לי ודחאי לא יפה עושים שמתוך שמתגלגלים בצורות הללו אין מכוונים לבם לשמים, אולם אינו אסור אלא בחותם בולט, וכל שכן בדבר זה שאינו לא שוקע ולא בולט אלא מין בצע בעלמא" עיין גם בחוספת, והעיד גם הס"ת הרשב"ן שבבב"ר לוחות עם „שויח"י לחלות לפני העמוד גם תמונת הסר משה מנטימירו בהכמת הגאון כתב סופר, ועיין ש"ך רגלים אין חס"י, ועיין שאינו אסור רק צורה שלמה במש, אבל הצורות שאנו עושים בלי רגלים אין חס"י, ועיין מנן אברתם אריה צ' ס"ק ל"ז שאסור לציר צורת כבולל דבית הנכנסת אלא למעלה בקומה אינה, ונראה שחש"ש שלא יסתכלו בשעת התפילה, ועיין בקורה שואל ומשיב ח"א ספר שלישי סימן ע"א שמהיר פרשוף אבד בגזורה העומדת בבית הנכנסת יור"ד ח"ב ל"ה, ושם ונבוא התוספת בעבודה זרה כ"ג ד"ה לא תעשו, וברא"ש ומתיר"ס יור"ד ח"ב ל"ה, ושם יוסף הגאון „מה שארצו בשנת תרי"ב בתג הכמות, וזינו לראות פני מלכנו בעברו בארץ לתור כל ארצות שלו, עבר מה לרוב, והנה נוספו משה שלח מארצו, ויהודו אחד היה גם כן מהקבלים מאדל, ויש שתי וערב, ונשאלתי אם מותר לכת בו... וע"כ כאן שהמלך שולח רק לכבוד ואינו מתכוין רק למוכרת אהבה שנשאו חן בעיניו, יש לאמר דאין לחוש בזה ובפרט שהוא כמבדו המלך ירה"י, והלום ראיתי אחד מהמחברים אוסר תמונת זו להשימה על המצבה, מכה דברי המתיר"ס שיק יור"ד ק"ע, והנה בהודא עליו להשיח על כל מנהג ישראל ובכללם גם מנהג זה שלא להניח לשום על מצבות תמונות הנפטרים, אבל באבה המתיר"ס שיק אוסר גם דוקא צורה בולטת, ואם כי מוכרי שם גם מפסגותיה, אבל לא בירר דבריו לא „השאלה ולא בהתשובה, ואין אנו מקבלים דברים שבלם, וכן לא ביצנו בשום מקום, מקום לאיסור זה, על כן אין לנו לעורר מדעים ולהלות האיסור במהר"ם שיק, עיין ברש"י יהושע כ"ד פ"ל, שהעמידו תמונת חמה על קברו, ותמונת חמה המור יותר מהתנוה אדא, שלא היא צורת מהמשפטים במרום שאסור לעשות, ופלא מאד דבריו.

(2) ירדד הרה"ח ר' זכרחה עלפאנס בברוקלין כתב לי וזה לשונו „הנה הרה"ב עמיים באים אלי אנשים כדי לכתוב להם נוסח על מצבות, ועייתי לעצמי גרר להזיכות ולהניח להם שאסור לחרות על האבן יום הפטירה בבנין השנים שכוונת נוצרים (?) ליום הולדת כשיח"כ" (2) וכ"י „כאן אני כתפלא על הרבנים הגאונים כמה שאין אחר פוצה מה ומצנף על הגבלה הזאת להור"ח או משפחה הנמטר ולהורות להם הדרך, למחוק מהמצבה חשבון השנה, ועינינו בהספר „אח לצד"ה שחיבר הדרת גאון שליט"א למען היראות לחון ידני של הנפטר גודל האיסור, ולא בציאתי בספרו הדין אדות השאלה הזאת. על כן אבקש

שרגילים בכך אין להתקוטט על זה, כי אין להם כוונה זרה, רק רגילים הם בכך, לפנים בישראל לא חרתו מלים על המצבה, רק שמו אותה לעיניו שלא יסמא הכתנים, ולא אוכל להחליט בדרך מתי החילול לספר על המצבה שבחו של הנפטר, המצבה שישאר עד היום בנייהם עתיקות יותר מאלף שנה ואביא מה איזה דוגמאות מבידיות שונות מאיטאליה, מפרנצ'יא מגרמניא, ובאנגליא.

(א) „מה הקבר לך" ישי בן יעקב הנפטר בהודא אור שני שנת ד' אלפים ושבע מאות ועשרים ושלש שנים" (טרופאל). נדפס „בישראל בגולה" א' 87.

(ב) „זה קבר שמואל ב"ר שלמה הנח נפשו בצרור החיים כש ימי הברון נפטר מן העולם שנה... (מכתבת על מצבה בקלעת איוב. ב"ישראל בגולה" א' 90).

(ג) „מה הרגיע במרגוע נפשו ברוך בן רבי יונה נח נפש מכן ישיים ושמונת שנים יהי שלום על מנוחתו קול נשמע מבשר שלום רצון יראי עיניה" (בריבדיו איטאליה, ישראל בגולה א' 274).

(ד) „מה שכבת לאה בת יפה מול שהתא נפשה בצרור החיים שהיא נפטרת משחרב בית המקדש עד מותה שבע מאות וששים וארבע שנה יומי היה זה שבע עשר שנה והקב"ה יזמה אותה להקים נפשתי... שומרי גינוי גן עיני פתחו לה שערי גן עדן ותבוא לאה לגן עדן" (בריבדיו שם).

(ה) „מה יונה בזיכרון טוב שמואל בן טילני עם יחזקאל אביו שהיה ארבעים וחסים שנה יהי שלום על מנוחתם אמ"י" (טרנפו. שם).

מהירג שליט"א להודיעני אם כתב פסק הדין הזה בספרו, ואם לאו, מה דעתו דעת תורה בענין הזה? ואם מותר להיות מסתע ליד עוברי עבירה לעשות להם נוסח המצבה אם חרות על הלוח, השנה שמונים הנצריים"...

של גברים ועינינו על הס"ת מהר"ם שיק יור"ד ק"א, ומאן שבאנו גם בספר הדרשות לחתם סופר ל"ח ככת שנת הקצ"ה ככתה „ולא כחודשים מקורב שמונים ליני לית משיחם של נוצרים, הלא יבוסו בית ישראל על תמורה זור, וכעין זה כתב שם גם כשאר מקומות, וכן כתב על זה הגאון ר' מאיר אי"ש בספרו אביר יוסף, ובס"ת סערי גדל סימן קצ"ט ובס"ת סרי השדה ח"א ג', ובחודא בימים ההם ובמקומות שכונתם היה לחקות כהני הנצרים עליו לעמוד בס"ך, אכן בזמנו שמתוך הרגילות מהתמשים כל בני ישראל במספר הג"ל, חללא לאמר שצוברים על איסור, כי באמת אין זה המספר ללית ישי, ולפי רבים מני בני ישראל במספר הזה עוד טרם שולל משיח, ופרס ונדע להם מישו, שהוא לבני הרומים אחרי מות הדרודס עיין באוצר ישראל חמ"ש דף 291 „ברונולוגיה, הלא ראת להפוסקים שלנו הרביע בבב"ר ובנצטו הבא בס"ת שלו בסומן יא בדיבורו בהחלל „בשנת אלף תקמ"ו בדיצמבר למספר"י, ומאן עברו כמה מאות שנים ואין פוצה מה לאבד הנוכחי שם אלהים אחרים (כמו שחושב ירדד הרב בעל הדרת קודש דף ד' בשם טעמי המנהגים ומהר"ם שיק) וכן כתב הס"ת חות יאיר סימן קפ"ז בתוך דבריו „אלף תכ"ה לבספ"י, ובספר יוסף אוב"ב החסיד הגדול והמורה במראקפורט „אלף תקפ"ג לבעיני ובס"ת שנת יעקב ד"ג ר"א, והחתם סופר בצנצו כתב באגרות סופר"ד דף 105, ושם גם הגאון רבינו עקיבא איגר הביא 5 ספטמבר 1831, ובס"ת ח"כ אבן העזר (א) השובה כ"ג דברא כמה פעמים מספר זה, ובכל ספרי ראסונוים ואחרונים, ה"י"י וי"ס נדפס שנת הנוהג ואין פוצה מה על זה, עוד הלא רגילים אנו לחקוק גם מספר שאנו רגילים למונה לביא"א עולה, בהודא אין חס"י.

ליבושי שוית חת"ם סופר

תשובה ד

יראה בנחמה, בעיר ה' שמה ה"ה ידידי ורנ חניני הנניד
הרנני המופלג המפורסם כערונת הנשס כש"ח מהו'
שלמה כ"י.

יקררני הניעני צו הודיעני כי נחקנלו דברי על לבו הטחור,
ואלף חודות על זה, טוב הודיעני אורח דבר שלא
כהונן שהעמידו לורח ארס בולטת על מלכת קנר ישראל, ופנ"מ
ואחיו הרב כ"י לווחו כי כרוכי אע"ג דברנסי ליכא חשרא מ"מ
מוכער הדבר כמ"ס הש"ך יו"ד סי' קמ"א ס"ק כ"ז צסס דנינו ירוחם
וכל יקר ראותה עינו בכה"ג ותש"ו רדב"ז ס"א סי' ק"ג, ודעת פר"מ
שמלכת קנורת מחיס דומה לבה"כ הואיל ורגילים להחפלה שס
צעד חיים כנהוג, יפה כיון והדיון עמו, ועכ"פ יש לאסור להחפלה
על קנר זה דכראה כמשחורה לו, וכמ"ס ד' אליקים שנמדרכי
והג"א ע' כל הללמים על הלורוח שמלייכים צהלונות בה"כ
שכראה כמשחורה מכ"ס כמשחורה על אבן זה שסס הלורה
ההיא, א"כ לכל הפחות ראוי לפרסם ולאסור להחפלה על קנרי
הללו ויהיה זה גנאי וציון להקנור שס ובלא"כ הרי מחמירין
צנח ויר"ט מה שהיה מוחר מדינא מ"מ ללודך המת מחמירין
דגנאי היא לו שנחלה כבח ע"י עיי' מג"א סי' ש"א ס"ק י"ג מכ"ס
הכא כיעור וגנאי להונח היא. ולכבוד רכות לנשמת חמת יחשב
אס ישמעו ויאזינו להסר משס הכיעור ההוא. —

ומלבר זה הגה עיניהם הביטו צטוב בחשונת רדב"ז ח"א סי'
ק"ז מה שהאריך מאד בלורח ארי' וגזר שמחא על ככה,
ומכ"ס לורח ארס דחמירא טפי ובחוך הדברים כ' ור"ל וחו איכא
לאוכוחי דאפי' החמירים שארי ה'ורות אריה בכלל צנ"ד מודו
דאסור לעשות צניח או צסדה דאיכא משום לא תלכו בחוקות
הגוים, לפי שחק היא לעע"ז בכל מקומות מושבות ודיחם
שמלייכים אוחו דבר שערבדים, צניח חפלתם וצניח ועדם על
פחהיהם ועל הנס שלהם כו' א"כ כל ישראל שמלייר לורה כזו
על פחה ציחו או על (הארני"ש) שלו או בכל מקום שיהיה
צנומלה ההיא (פי' בלוחו מלכות שעע"ז ההיא) עובר משום
בחוקותיהם לא תלכו שהוא מראה עלמו שהוא חסח ומשלת שר
שלהם ומה יקור לבו ואינו בכלל יעקוב חצל נחלתו עכ"ל הרדב"ז,
ומעשה מאחר שאסור כן צניח וצסדה כש"כ להעמידו על מלכת
אבן שעל קנר שידוע שמחק האמורי צומנינו להעמיד לורח נעבדיהם
על ראש קנרם פשיטא, ע"ז וכלאן והלאה יש למנוע בכל כח ועז,
והעבר אס אפטר להקירו לגמרי כלי מחלוקת ה"ז טוב ואס לאו
לבה"פ יפתחו לורחו צצנר הניכר להדי', ויעיי' סי' קמ"ו טע"ז,
ואי לא ישמעו גס לזה אשר לא אקום ידוע ליהוי שאסור להחפלה
על קצרים הללו כל זמן שהלורה קיימת שס והגס שהדברים
האלו פשוטים לא מנעתי לעשות, ולונו וכלון אחיו הרב המואה"ג
כ"י ואחחום צצרכה א"ג דש"ח. פ"צ יוס' ד' ה' אב תקלצ"ל
משה"ק קופר מעסד"מ. —

שאלות ותשובות חלק ד' סימן ס"א מנחת אלעזר מה

מדייק דבריו חס הארזל לדי הגאונים המובא שם
במניח כגיל שגיל הבחיים אלצביים על אלצביים
מדוייק ע"כ סיו דרש"י שתינון צבוקר גדולי יותר
מאלצביים על אלצביים ולפי"ז סיו ליל לו דרש"י
אלצביים על אלצביים ביחוד להניח במנחה עכ"ד.
הנה באמח כך דל"ל של רש"י גדולים משל ר"ח לא
נמלא בשע"כ (שכח סולח מנופה מכחצי מהרח"ז)
וכפי הנראה אולי ניתוסף ק"ח זה אח"כ מהחברים
או הלמידים אחרים. ופי"ו דבריו באות חיים
סיו ל"ב (ס"ק י"ז י"ח י"ט כ"י) מ"ש בזה. אבל ממילא
לא יתכן דבריו כתיב דכא חס עשה הארז"ל הפילין
דר"ח אלצביים על אלצביים ושל רש"י גדולים מהם
וכתיבם ביחד א"כ ילא א"י מהם ממקום הנחת הפילין
שאינו רק ד' אלצבות א"ז דבריו דמשאן קטנים כגיל
וע"כ עשה שמ"ר אלצביים על אלצביים בפ"ע לחפלת
מנחה כנ"ו.

ל"י לחובי דשח"י סיונו כיכא שנוגע למנחה ס"י [ופי"ו].
בדבריו בשו"ת מנחת"ל (ח"א ס"י כ"ב) זר"ה ולישז
זה נקדים וכו' לפנין או יחא ל"י באיכורא לארס
סיכא כהוא פסיק ריבא עיי"ש ובדבריו בשו"ת מנחת"ל
(ח"ג ס"י י"ג) זר"ה מ"ש חילין העוסק פירוט ובדבריו
בס"י פ"ג חמ"ד [בז"ה ורשות סיכא לו לשרוף אח
כסוהו] ובמנחת"ל בחלק כגו (חלק ד') ס"י ל"ד בענין
ביטול חמ"ד משא"כ סיכא דלוח ל"י לערף להאדם
שלא במקום מ"כ שרובן ההת משאו שפיר קאמרי
בגמ' ד"ש סברא לחשוב גם לערף דידי' ואדרבא
ליוחס הכוונה לכיוונו ולהכילו מלערו ואין סתירה
לדברי החו"י כנ"ו. ד' ועוד י"ל כיון דמייירי בזה
בצ"מ רק לר"ש ד"ז כבר ח"י שם דליטעריך קראי
חד בהנח וחד לשכר רק לר"ש אליטעריך זה וכוון
דלשמע"י בזה כך סברא דלערי' וכו' רק אליבא דר"ש
ור"ש לשיטתו דס"ל דר"ש עממא דקרא עיי' לקמן
ובסנהדרין (כ"א פ"א) בפלוגתא ר"ש ור"י וכן בבבא
דוכחי וא"כ לר"ש דרש"י עמ"י דהמ"כ י"ל דשיך
גם באדם משא"כ לר"י וכמו דפסקי' דלא דרש"י
עמ"י דקרא הוא רק בבבא לר"ש לעב"ה דא"י סיכא
דמ"ו ולא דרש"י כע"ס לארס נ"כ ושפיר נכונים
דברי החו"י כנ"ו. ושוככ"ס.

ג) ואשר שאל חס לריב"י לטקור (ולמחוח ביד
מחחדשים שטעמים) עשבים ופשוטים
המריחים צבי"ק על קברות קרובים. הנה בעכ"ל
נאמר בדבר צפ"ק מאלמו"ר הקדוש ז"ע וביה ד"ו
ויהן פקודה להח"ק ולהשמיש שיטתו שלא להניח
זה. וכן סגנו א"ז בכתובים מהח"ק דארט"י בפעם
כי נאמר בדבר צבי"ה כה"י שלכס וגם ידענו ממקור
נאמן כי גם בעיר כז"ה וויען צנ"ט קדמונית
ערס החלס מקפחה הכפירה וממשלה הרבנות של
יעלינעק ויעדעמאן ס"י נעופה השונים על הקברים
נאמר צבי"ה כה"י הגדול דווינא מעטס כרז וחח"ק
דשם שלא לילך בחוקיהם. ע"כ בפ"ג יתחו צקבר"ס.
וע"כ לא חסא חורס שלימה שלנו וכו' ומלחי מצו"ר
דכרז להלכה בזה"י ש"ח שם שלמה ל"כ אלמו"ר
הקדוש ז"ע אדפסקי' [ומפני עטס שכתבו כ"פ
בחיבורו לאשר חסר לנו ב"חאחו להדפיס חיבורו
בשלימות. ע"כ"פ חח"ק בזה ג"כ דברי השו"ת ח"ל.
ע"ד שאלחו חס מותר לנטוע על קבר איש נגד
וחשוב פרחים ולי"ס לנו והתעורר מעכ"ה
לאסור משום שני דברים א"י משום חוקות העכו"ס
שכן עושים העכו"ס ועוד משום דקו"ל שאין משנין
בעשיר מצעני להכריזין כמנואר בירד ס"י שרז כן
ככא חסור לעשה לעשיר לי"ס ופרחים על קברו
שאין עושין כן לעני ושוב דחה שני העממים מ"ש
משום חוקות העכו"ס, דחה שכן עושין כרוב ישראלים
בעיר כנ"ו במכתבו. ומ"ש שאין משנין בעשיר מצעני
דחה דכלא מלכא חבן עושין לעשיר בעד כך רב
ולעני עושין מלכא בעד כך מועט כן אין לדקדק
חס יעשו לעשיר על קברו לי"ס ופרחים ולעני לא
יעשו. עכ"ד.

ב) ומ"ש צענין חפילין דשמושא רבא מכו. וראה
נח בחיבורי אוח חיים (ס"י ל"ד ס"ק א')
בעכ"ל. אמנם מ"ש שדפס בירושלים השגות על דעה
הס"ק מהר"ה מזדו"ט שז"ע צענין חפילין דשמשי"ר
שאם כדבריו שחפילין דשמושא רבא הם ממש של
רש"י גם מ"מין סקורא רק שהבחים הם אלצביים על
אלצביים אך כ"י צפ"מ שז"ה לו רב"ו הארז"ל
חפילין דשמשי"ר להניחם במנחה כ"י לו. צ"י זוגות
חפילין סיונו של רש"י ורי"ה להניחם בשחרית זוג
שלישי סיונו דשמשי"ר להניחם במנחה. ואם כדעה
הכ"ל (וכמו שדפס בס"י מאמר מרדכי) כ"י ס"י יכול
לעשה הבחים מהחפילין דרש"י שהניחם בשחרית
(יחד עם דר"ח) אלצביים על אלצביים ויכול להניחם
אח"כ גם במנחה כיון שהם ג"כ שמשי"ר ע"כ השגת
הכ"ל מירושלים (שהוא בעמ"ה משכנתו לאביר יעקב
ובמחנה"ה ספרו על מדותיו במסע עינים כמו שר"כ
לברר חיוב שמירת ספקדש במס"ז כאשר כתיב על
קדקדו בחיבורו עולה חמ"ד בעכ"ל). הנה בשעה פשטות
העו"ן לק"מ דנראה דהארז"ל ס"ל כדעה ריעו ועמיהו
כ"י וכש"פ ז"ל (בס"י ל"ב ס"ע"י פ"א) דאין י"מ בגדל
הבחים ע"כ כיון שה"י רוצה להניחן בשחרית צ"י זוגות
יחדיו וע"כ יוחד הסידוק כשהם קטנים וגם לפנין
מקום הנחתן. כנודע ומוחש בחו"ש. ע"כ ס"י עושה
אוחן קטנים מאלצביים כל אלצביים וכמו שכתב
המג"א שם שח"י עושין כאלצבי וח"י (ושכ"פ פתוח
מאלצביים על אלצביים) ולא חס בזה להחמיר כ"י כגאונים
וכמו כן ראוהו חפילין צ"י זוגות הקטנים של אדמו"ר
הקדוש משינאו"ש ז"ע שהניחם קודם התפלה צבי"ה
וכיו קטנים מאלצביים על אלצביים (וכנ"ד לו אז
שכן סיו ג"כ חפילין [הקטנים דק"ש] דלבו אביבן ורבן של
ישראל מאו"ב רב"ו הקדוש בעל ד"ה ז"ע והרב
הקדוש וכו' כ"ד אשר ז"ע מראשטין וכיו"ל הקדושים
אשר בארץ) ע"כ י"ל שז"ה לו הארז"ל לעשה מדוייק
באלצביים על אלצביים להניחן בשעה מנחה
כדעה שמשי"ר ולק"מ. ומ"ש כח"ס מפשי"ה (פ"י דחפילין)
של רש"י ל"ל גדולים מר"ח. ע"כ צפ"כ עשה של
קטנים גדולים מאלצביים על אלצביים כ"י סיכא דר"ח
קטנים ק"ח עכ"ס סיונו אלצביים על אלצביים

אמנם לעני' נראין דבריו הראשונים ואין לחיותו
כלום מ"ש שכן עושין כרוב ישראלים בעיר
כנ"ו במכתבו. הנה בעיר ישראל אשר רוב יושביה הם
יראוי ס' וחרדים על דבריו אין עושין כן רק בעיר
ההוא כנודע שיש כרוב ישראלים שאין חוששין על
ובחוקיהם לא הלכו. ודי בזה.
ומ"ש שכן עושין לעשיר מלכא חבן בעד כך רב
ולעני בעד כך מופט. זכו אינו דחיי. דמה
שעושין לעשיר חבן כסך רב ולעני כסך מופט זכו
דומה למס שעושין לעשיר חכריבין מפשחן יקרים
ולעני מפשחן גרועים דכ"ף סוף הוא פשחן דמוחר
כמנואר בש"ך (ס"י שג"כ סק"ה) אבל צ"ע ופרחים
שלעני אין עושין לי"י ופרחים כלל על קברו ולעשיר
עושין זכו דומה לכאלוהו בעשיר דדרגש ולעני כליב"ב
דחסור

שאלות ותשובות חלק ד' סי' ס"א ס"ב מנחת אלעזר

שתי שושנים על הקברות ואין לומר דלא כיון ששושני על הקברות ממע דאיכא ממילא פסוק אפי' אם נכנס החינוק לשם דוחק לומר דלא כיון על הקברים רק בלד בישיב אלא שבעיני הולכין לעבור ולהאכיל על הקברות משום שלא כיון דרך אחר פ"כ קראונו במקום שומאח ז"ל דפשמא דלישני דמחני לא נראה כן. וגם אין לומר שתי קברי עכו"ם (שכן הוא גם צימיו חוקים ומנסגם לנטוע שושנים על קברי מוכבדים כ"ל) ז"ל דאיכא בלגו לפלוגתא רבתי אם קברי עכו"ם ממאזים באהל. וכיון דמפיקר הלכה פסקין כר"ש דקברי עכו"ם אין ממאזי באהל רק שגריבי להחמיר להחלל כמבואר ב"ד (סי' שפ"ג) וש"י בדבריו במנח"א (חלק א' סי' ס"ז) דלמס דפסקין מדינא כר"ש גם מדרבנן מותר קברי עכו"ם עיי"ש איכא כן סתם מחני דמכרות האמר דהוא דלא כהילכתא איז דמירי בקברי ישראל ולמס כ"י שם שושנים. אלא ש"ל דלא מיירי ולא נחית כהא במחני דמכרות רק לדיני שומאח בלבד ומיירי כשנעצו שמה עוברי פצירה או י"ל בפסוק יוחר דמירי בשושנים שאינם מריחים שגדלו על אילנות בגדלים מעמלם על הקברים ולא נעמלם כלל וליש משום ובחוקותיהם וגו' ולא כל הלין טעמי ואין שום דמי מזה. ומח"י חיים יתן לנו חיים ארוכים וברוכים. ושוב"ש ידוהשו"ט.

סימן ס"ב

לשער המופלג בחיי.

מכתבו הגיעני במועדו ומטי רוב מרדוהי בעוה"ב ואחר עד פחה ובאחי בחצוצה פ"ד אשר נסחפק בנידון הבכחה המסוכנת והריכה פירכום וכמבואר בש"ע ושמי"ח (סי' י"ז) ואם הבכחה אין לה פירכום ממחה חולשא הכה נכסיון מעיד על זה שאם חותכין אח"כ סורידין שצלאר או שמכין בכח על זככה או שמגביסין כרגלים של בשמה למעלה אז מתעורר להיות פירכום ועלם ונסחפק אם מותר לעשות פעולה כ"ל אחר השחיטה כ"י ש"י לה פירכום ובא לידו חס הלכה למעשה.

הג"ה נלפ"ד חס. דככה פס"ד הוצח שמואל דיש להחמיר אם פסה זמן מה ואח"כ פירכוס ד"ל דהוי רק כמפרנס חונב הלפאה ודבריו חמוסים וכבר פלפלו טרבה גדול' האחרונים עיי' בדברי השו"ב שם ובדבריו בש"ח נהחא אלפ"ד (ח"א סי' י"ח) דיש לחת מקום לדבריו שהוא רק אם פירכוס לאחר שנשקר המפרנק עיי"ש פ"ד כ"י דגם מרן באחר דברי חיים לא דחה לגמרי דברי הוצח שמואל ועיי"ש בדבריו במנח"א פ"כ יש לכרעיה מה דסיכא שכה על זככה (ד"מ) ואח"כ פירכוס בירכ סינו שחא מקום רחוק ממקום שפיררה ע"י הכלחון. או כ"ן שחך כבורידין ואח"כ פירכוס ברנל או אין לח"י גס אם פיררו הפירכוס בידיו כ"י משא"כ כפירכוס סמוך למקום שפיררה והכח בכח כ"י באוהו אבר י"ל דהוי כעין פירכוס חונב הלפאה דלא מהני אבל כשפירכוס במקום רחוק שלא במקום האבר כלל י"ל דלא כ"י כעין פירכוס חונב הלפאה כ"ן דפירכוס חונב הלפאה הוא בשרץ במקום זה סינו חונב בעלמא משא"כ במק"א הרחק הלאה. והגם כי מר' הוצח שמואל נראה דגם בכל מקומות יש לחוש שאינו פירכוס גמור רק חונב הלפאה מ"מ חב דלא לוסף על

דאסור כדאמרי בגמ' מ"ק (דף כ"ז) עיי"ש. ב) אמנם אם הליים ופריחים הם מריחים ריח טוב נראה לפנ"ד לאסור עוד מעט דפסקין (כ"י ש"ד) שאסור לחלוח במה דברים שיש בהם אוכל נפש וכחב השיך (ס"ק"ב) משום כל השחית שאסורו באכילה לאסור בהנאה ששיך למח. וככה דין כל השחית מבואר בספר החינוך (מ"ט חק"ט) דאפילו גרגר חרדל אסור לאבד. וככה גרגר חרדל בעלמא אין בו שווי מפוח רק מקלח דמקלח וגם אינו מאכל אדם רק ראוי לחבל בו מאכל כמו שפירשי' (רי"ט פ' וירא) מ"מ יש בו לאו דכל השחית מכשי"כ הליים ופריחים שם שום פכ"ש יוחר מהגרגר חרדל וגם ראויים לחבל בהם מאכל להריח אה המאכל וראויים להכרע מיני מרקחא וכיוצא בודאי יש בו משום כל השחית. והא שחיו נוחים בשמים על המחוס כמבואר בגמ' (רי"ט פ' אלו דברים) דחנן אין מברכין במוצאי שבת על בשמים של מחוס כ"י שחיו נוחים בשמים מריחים על מחוס הכה הוא לזרך כ"י להעביר הריח הלא טוב מן המחוס כדאמרינן שם בגמ' (כ"ג ע"א) לעבורי ריחא הוא דעבדי ובכ"ג שיש בו זרך אין בו משום כל השחית כמבואר בחינוך שם אבל כ"י שאין בו זרך [א"ד] לכאורה הוא נסחר ממעשה מפורשה כ"כ (כ"י ע"א) מרחיקין אה כגבילא. והא הקברות' והא כבורסקי מן פ"ר כ"י אמה ופירשי' משום ריח רע וכן פסקין בש"ע ח"מ (סי' ק"כ ס"ג) איכא יש בו זרך להרחיק הריח רע מן הקברים. אמנם כ"י אה רואין בכל הקבלה גדולה בפולין ששם משכן רבוחיו הפוסקים ז"ע שלא הרחיקו הבי"ק ט"שן אפי' חמשה אמות (ולא עוד חמשים) מביכ"י ודירין א"י ששום כיון דעיניו רואות בחוש דאין שום ריח רע על הקברים מלמעלה בע"כ הוא רק נאמר צימיהם צימי חמ"י. ואולי מפני שקברים בכוכין כ"י הארון קרוב לפתוח כדמצינו שחיו פוקדין על המחוס כדאמרינן במ"י שמתוח (ס"ח) עד שלא הפירו לפתוח הקבר אבל לא צימיו. איכא לא שייך כלל אעבורי ריחא בקברים המכוסים כ"ר] כ"י עוברי משום כל השחית. ג) ועוד נלפ"ד לאסור משום דקבר וכל אשר עליו אסור בהנאה כמבואר ב"ד (סי' שס"ד) וכשנפס ל"ים ופריחים המריחים על הקבר כ"י ריח טוב על הקבר ונמלא הסוף סמוך להקבר ומריח הריח טוב נמלא נככה באיסורי הנאה לפ"ד הרמ"א שם דגם בעפר הקבר סינו הקרקע שלקחו מן הקבר וחזרו ונחטו בהם דהוי חלוש ולבסוף חיברו ג"כ אסור בהנאה. ומבואר ב"ד (סי' ק"ח ס"ג) איכא שאסור להריח באיסורי הנאה עיי"ש ועיי' באבני מלואים בש"ח (סי' פ'). ד' ועוד וכו' הפיקר משום ובחוקותיהם לא חלכו ונפרעו בבי"ק שהוא מקום קדוש של משכן הרוחא והנשמות וירצו לזכותו לחיי העו"ב ואין יחלוטו במילי דאיסורא. הוצא לנו מה שח"י הליים ופריחים יש בהם ריח טוב אסור משום ארבעה טעמים כ"ל ואם אין בהם ריח טוב אסור מחרי טעמי. שלמה שפירא. פ"ל מרן אלאמר כ"ל. והג"ה לכאורה י"ל כהרס גדולה על זה ממעשה מפורשה כמכרות (פ"ג משכ"ז) חינוך שגמלא בלד בית הקברות והשושנים בידו ואין השושנים אלא במקום שומאח פסוק ע"ל עיי"ש שח"י שיקח השושנים אלא אם יכנס לבית הקברות. פסוק כיון דאיכא למחילי באחר שלקמן ונחנן לו. ועיי' חו"ס נ"ד (דף ר"ח ע"ב) ד"ר רוב חטות מעשחין וכו'. כ"י

סימן קיא

ביה ס"ו מניא תרצ"ו ברלין.

לכבוד הרב הגאון המפורסם וכו' מהרא"י ראבינאוויץ שליט"א הגאב"ד ק"מ.

בתשובה על מכתבו הנני הודיעו כי ספרי לפרקים נמצא בפולין, ולע"ע לא קבלתי רשיון להוציא משם מפאת החוק השורר שם וכאשר יתקבל ספרי לכאן אמהר בל"ג להמציאו לידו.

וע"ד נטיעת פרחים על הקברים יעין נא כת"ר בשורת מלמד להועיל חלק יור"ד להגאון רד"צ הופמן ז"ל, בשם הגר"ע הילדסהיימר והגר"ר שמשון רפאל הירש ז"ל, לאסור משום חוקות הגויים ומביא שם שבעתון "אזראעליט" משנת תרנ"ט חדשי סיון ותמוז, כתבו עוד טעמים אחרים ומסיים, שאין לזוז מפסקם. והגרד"צ הופמן כותב, שהטעם לאסור מפני חוקות הגויים אינו נכון עפ"י מה שכתב הריב"ש סי' קנ"ח ומובא בד"מ סי' שצ"ג, שהליכה לביה"ק כל בוקר מ' ימי אבלות אינו אסור משום, ובחוקותיהם, אף שלקחו מנהג זה מהישמעאלים, שאין זה חוקה, שאין עושין כן אלא מפני כבוד המת כשם ששורפין על המלכים, שאם באנו לומר כן נאסור ג"כ ההספד מפני שהעכו"ם ג"כ מספידין, ומ"מ שאר הטעמים שכתבו הגאונים הנ"ל מספיקים לאסור ולא יעשה כן בישראל, עכ"ל. והנה במלמד להועיל לא הביא את הטעמים והעתון הנ"ל אינו בידי. והחרדים באשכנז אוסרים לטעת פרחים על הקברים ורק הליבראליים נוהגים כן, אבל מהם אין להביא רא"י שהרי בכל מעשיהם הם הולכים בחוקות הגויים.

ואמנם אין אנו יודעים את הטעמים שבשבילם נאסרה נטיעת פרחים על הקברים. ואולי טעם האיסור הוא משום איסור הנאה של קבר, אבל זהו רק לפי שיטת הר"ר ישעי' המובא בטור וברמ"א יור"ד סי' שס"ד ס"א, שהעפר שלקחו מהקבר וחזרו ונתנו עליו אסור בהנאה משום דהוי תלוש ולבסוף חיברו. דלשיטת החולקים על הר"י אין איסור להנות מהקבר אלא אם הוא קבר של בנין, והקברים שלנו אינם של בנין. מיהו יש לפקפק באיסור זה, דהנה יש מחלוקת בין הפוסקים באילנות הנטועים על הקברים אם מותר ליהנות מפירותיהם, דעת הבי"ח והש"ך בסי' שס"ח לאסור האילנות הנטועים על הקברים עצמם, ולעומתם מביאים האחרונים בשם המאירי בחידושו למגילה דבאילנות אין איסור אפילו אם עומדים על גוף הקברים, ועי' בשו"ת מהר"ם שיק יור"ד סי' שנ"ח, שהסביר טעמו של המאירי, דבאילן שעיקר יניקתו הוא ט"ז אמות אפילו בעומד על הקבר אין זה נגד כבוד המתים, לפי שידוע שאין עיקר יניקתו מכאן, משא"כ זרעים עיקר יניקתן מכאן. והנה בשו"ע סי' שס"ח נאמר: "בית הקברות אין נוהגים בהם קלות ראש" וכו'. ומקורו ברייתא דמגילה כ"ט, ע"א. והרמ"א כתב: "וכ"ז אינו אלא משום כבוד המתים, ולכן אם צריך אותו לרפואה", או לצורך שמירת בית הקברות, מותר, שוהו כבוד המתים, ועי' בבאה"ג, שהרמ"א יתיר אפילו בפירות של אילנות הנטועים על הקברים עצמם. ולכאורה היתר זה הוא רק לשיטת המתירים תלוש ולבסוף חיברו כדעת המחבר בריש סי' שס"ד, שלפי"ז

אין האיסור אלא משום כבוד המתים, ולפיכך מותר לצורך ביה"ק או לצורך רפואה שוהו כבוד המתים, כמש"כ הרמ"א שם, אבל לפי שיטת הר"ר ישעי' שעפר שצ"ג הקבר אסור בהנאה משום תלוש ולבסוף חיברו, אין להתיר אפילו לצורך רפואה או לצורך מצוה וכדמוכח מסנהדרין מ"ז, ע"ב, דקבריה דרב הוו שקלי מיני' עפרא לאישתא בת יומא, אתו אמרו לי' לשמואל, אמר להו: יאות עבדין, קרקע עולם הוא, אבל בקבר בנין אסור אפילו לרפואה, כדמסיק שם, ולפי הר"ר ישעי' קבר שלנו, שלוקחים עפר מן הקבר והזורים ונותנים עלי', אסור משום תלוש ולבסוף חיברו ודמי לקבר של בנין שאסור, אולם בחת"ס יור"ד סי' שכ"ז כתב שאפילו להררי מותר למכור העשבים הגדילים על הקבר, שהרי איסור הנאה במת ילפינן מעגלה ערופה, דכתיב בה כפרה כקדשים, ובקדשי מזבח אין מעילה מה"ת בגידולים, כמבואר בתמורה ל"א, ע"ב.

וברוך שהחת"ס לא התיר את הגידולים אלא לצורך מצוה לשם שמירת ביה"ק, דבלא"ה אסורים הגידולים מדרבנן אלא שאין מועילין בהם. והנה בפרחים הנטועים על הקברים, אסורים עכ"פ מדרבנן לשיטת הר"ר הנ"ל שקברים שלנו אסורים מטעם תלוש ולבסוף חיברו, אולם בנידון דידן אין השאלה על הפרחים אם אסורים או לא, אלא השאלה היא אם מותר לנטוע פרחים, והשאלה היא אם נטיעת פרחים אסורה מטעם כבוד המתים, כמו כל הדברים האסורים מחמת כבוד המתים, ונראה פשוט שאין בנטיעת פרחים זלוול למתים, שהרי הנוטעים מתכוונים לכבודם בנטיעה זו, ולפי הטעם של הר"ר, שעפר הקבר אסור בהנאה, אפשר לומר שאין בנטיעת פרחים עצמה משום איסור הנאה, שהרי אין הנוטע נהנה מהפרחים עצמם, ואף שאמרו בפסחים [כ"ז, ע"א]: קול ומראה וריח אין בהם משום מעילה אבל איסורא איכא—זהו רק במתכוין ליהנות, אבל כאן, הנוטעים את הפרחים אין מתכוונים להנות והוא בגדר לא אפשר ולא קמכוין.

ומדברי הפוסקים, שמדברים רק על פירות האילנות הנטועים על הקברים אם יש בהם איסור, משמע שאין בנטיעה עצמה משום הנאה, ומדברי המאירי במגילה יוצא שאין איסור בנטיעת אילנות, עי"ש שכתב, וגדולי המפרשים מיהו במקומותיהם שלא לקיים כמו אילנות לאכול פירותיהם, ודוקא במקום קברות, ויש שמתירין לקיימן, אלא שמוחזין בהם שלא ליטע ושלא לזרוע, וקצת רבני צרפת כתבו שלא נאסר אלא בעשבים וזרעים וירקות שהם כקרקע עולם אבל באילנות מותר, משמע שרבני צרפת התירו לנטוע אפילו במקום קברות, והנה לפי"מ שכתב הגרע"א דאפילו להררי אין איסור הנאה בעפר הקבר אלא כשיעור העפר שעפ"י המת (עי' שו"ת רע"א סי' מ"ה ובגליון רש"א סי' רס"ד) א"כ אין איסור לנטוע פרחים שאינם מגיעים עד לעומק פני המת, ומפורש בב"ב פ"ב, דזרעים אינם משרישים יותר מג' טפחים, וכן משמע ממה שכתב הרמב"ם בהל' טומאת מת פ"ח, ה"ג: "ושדה זו (שאבד בה קבר) מותר לזרוע בתוכה כל זרע, לפי שאין שרשי זרעים מגיעים עד לקבר,

אבל אין נוטעים בתוכה אילני מאכל, מפני שהשרשים מגיעים עד למת". והיא משנה בפרק י"ח דאהלות. וקשה, לפי שיטת הר"י שיש איסור הנאה בעפר הקבר, א"כ אמאי מותר לזרוע בתוכה לפי שאין השרשים מגיעים עד לקבר ואין בהם משום טומאה, הא מ"מ הוא נהנה מן העפר ואפשר שהוא זורע על הקבר עצמו וה"ל ספק דאורייתא? ועי' בפרשת מרדכי שהקשה כן והעלה, שאין איסור ליהנות מן הורעים מטעם ז"ו גורם. ואמנם על הרמב"ם אין להקשות, שכבר כתב הב"ח בסי' סס"ד שהרי"ף והרמב"ם פליגי על הר"ר ישעי' וסוברים שהעפר שעל הקבר מותר מדאורייתא, ואין כאן אלא איסור מדרבנן משום כבוד המתים, ובשדה שאבד בה קבר יש לומר שאין בו משום כבוד המתים. ועוד, שקבר יחידי הוא ספק וכבוד המתים הוא ספק דרבנן, אלא דקשה על הר"ר ישעי' ממשנה דאהלות פ"ח הנ"ל, דהא דמותר לזרוע יש לומר שהר"ר ישעי' גורס כגירסת הרא"ש, שאינה נזרע, אבל אמאי מותר לנטוע אילני סרק והרי אפשר שזרע על הקבר והוא ספק דאורייתא לפי הר"י? וצ"ל שבנטיעה של אילנות אין איסור, כדעת רבני צרפת שבמאירי. והיזעם, כמו שכתב המהר"ם שיק הנ"ל, או י"ל שנטיעת אילנות אינה חשובה הנאה, אלא אדרבא היא מוסיפה נוי והדר לביה"ק והוא כבוד למתים. ועי' בב"ח שהקשה על הרא"ש, שלא חילק בין אילנות שעל הקברות ובין אילנות שמחוץ לקברות, ונדחק לפרש, ולפי הנ"ל מיושב שפיר.

והנה בשלטי הגבורים לסנהדרין דף מ"ח כתב דביה"ק של רבים הוא כביהכ"ג של רבים ומה שאסור בזה אסור בזה, כיון דאקצי הקרקע לביה"ק חל על כל הקרקע שם בית הקברות ואסור אפילו במקום שלא יקברו שם המתים, דהא להכי אקצינהו לכולי ארעא. וא"כ לכאורה יש לאסור את נטיעת הפרחים — אבל ז"א, דדובר שאין בו משום קלות ראש מותר אפילו לפי שיטת הש"ג דטעמו של הש"ג שדין ביה"ק של רבים הוא כביהכ"ג והרי גם בביהכ"ג מותר דבר שאין בו קלות ראש, דדובר שאין בו משום קלות ראש לא אקצי וכעין מה שאמרו בסוכה ל"ו, ע"ב: הדס של מצוה אסור להריח בו, אתרוג של מצוה מותר להריח בו. מ"ט? הדס דלריחא קאי, כי אקצי מריחא אקצי; אתרוג דלאכילה קאי, כי אקצי מאכילה אקצי, וכן ביה"ק, דאקצי לשם קדושת ביה"ק, אבל לא אקצי דבר כל שאין בו משום חילול קדושה זו. וכמו שמותר לפי הרמ"א למכור עשבים מאילנות הנוטעים על הקברים משום שאין בזה חילול כבוד המתים, כמו"כ מותר גם לפי הש"ג, ועוד, דהא

עדיף יותר דל"ש לומר שהקצו את ביה"ק מלעשות דברים שבהם מכבדים את המתים.

ולפי הנ"ל קשה למצוא יסוד לאסור את הפרחים, אלא שבכ"ז צדקו דברי המחמירים, כמש"כ במלמד להועיל, ואף שהגרד"צ הופמן כתב שאין לאסור מטעם חוקות הגויים, מ"מ יש לאסור מטעם האמור במשנה חולין מ"א, ע"א: אבל עושה גומא בתוך ביתו וכו' ובשוק לא יעשה כן כדי שלא יחקה את המינים. ופירש"י: "יחזיק ידיהם בחוקותיהם. יחקה לשון חוק". ובברייתא שם: ובשוק לא יעשה כן משום שנאמר: ובחוקותיהם לא תלכו' ואם עשה כן צריך בדיקה אחריו, ופירש"י: "שמא מין הוא לעכו"ם ויבדלו מפתו ומיניו".

ובמלמד להועיל או"ח סי' ט"ז כתב לענין איסור העוגב, שאפילו אם נצדד לומר שאין בו משום חוקות ע"ז, מ"מ אין להתיר את העוגב משום שמחקה בזה את האפיקורסים ומחזיקים את ידיהם בהריסות האמונה והדת, ע"ש. וגם בענין הפרחים, אף אם נאמר שאין בהם משום חוקות הגויים, מ"מ יש בזה משום חיזוק ידי האפיקורסים, שהליברלים היו הראשונים שהנהיגו מנהג זה בישראל ואם נתיר זאת נחוק בזה את ידי הליברלים, אבל גם ביסוד זה יש לפקפק, שאם נניח שאין בזה משום חוקות הגויים, כמש"כ במ"ל בשם הריב"ש, לפי שאין עושים כן משום חוקות הגויים אלא מפני כבוד המתים, א"כ אין לאסור גם משום חיקוי האפיקורסים. ואין ללמוד מהא דחולין דאסור לעשות כן בשוק, דהתם עושים המינים לשם ע"ז ולכן אסור לעשות כן, שיש בזה משום חוקות הגויים וכש"ג בברייתא: ובשוק לא יעשה כן משום שנאמר: ובחוקותיהם לא תלכו', ומי שעושה כן הוא חשוד למינות ושחיטתו פסולה עד שיבדק, לפי

הרמב"ם [הל' שחיטה פ"ב, ה"ו], משא"כ בנטיעת פרחים, אין כאן איסור משום חוקות הגויים לפי שאינם עושים כן לשם ע"ז ומי שעושה כן אינו חשוד שהוא מין, ואף שלא מצאתי לאיסור זה יסוד בהלכה, מ"מ יש לאסור, לפי שאין זה מנהג ישראל ואינו לפי טעם היהדות ורוחה, שמדרך אחבי' להשתטח על קברי צדיקים ולהעתיר בתפילה או להשתטח על קברי אבות ולהרטיב את עפרם בדמעות, והוא כבוד המתים שזוכרים ומזכירים אותם ועל זה נוסדה תפילת הזכרת נשמות, אבל מנהג נטיעת פרחים הוא מנהג שנשתרבב מן החוץ והוא לפי טעם הגויים, שבוה הם מעידים שהם מכבדים את המת הטמון בקבר, אבל בן ישראל אינו צריך לעדות זו, כי במעמדו על הקבר כל אבריו רועדים ולבו מתמוגג מצער, כמש"נ (קהלת ז, ב):

והחי יתן אל-לבו'.

יחיאל יעקב וויינברג

זכפסקי החוס' ונמרדכי זשס הר"י הוסיפו גם גנות, ובסמ"ג זשס מורו כחז כן גם לענין עשבים, ורק כד"מ העיר עניו לחלק בין חילנות נעשבים, דעשבים בכל ענין חסור, וכן כתב הב"ח שם, והוסיף בעממא דמילתא מפני הרואים מרחוק, שיאמרו דלוקטים העשבים מהקברים עלמון, משא"כ פירות אינן גדלין על הקברים עלמון חלא על האילן, והמליץ כן הפ"י בדברי החוס', חל קשה דלא הו"ל להחיר חלא חילנות, חל גנות דומה לעשבים, וע"כ חילק בין חילנות לגנות שצאו על ידי נטיעה זרעיה, דכא פשיעא דאין נוטעין חורעין חלא מן הכל, וליכא למיחש, דהכל יודעין שאינן על הקברים, מה שאין כן בעשנין גדלים מעממם בכל מקום, על הקברים ועל שאין שם קברים, איכא משום כבודן של מחים, דיאמרו דלוקטין העשבים מעל הקברים עלמון, וסיים דלכן מה שהנכרי עושה לו גן בבית הקברות, לריך לזכר שלא יהא חילן נטוע ולא גן זרוע, חלא במקום שאין בו ספק קבר עיי"ש.

ד) והיוצא לנו מזה דאף לדי הב"ח, יש לזכר חלא יהא נטוע זרוע במקום ספק קבר, ובש"ע העתיק רק היחרא בחילנות, והשמיט גנות, ובזה י"ל כחילוק הא' של הב"ח, דדוקא פירות מותרים משום דאינן גדלין על הקרקע בעממה, חלא על האילן, והנה הטור לא הביא כלל היחרא דליקט חילנות, ועיי"ש בב"ח מזה, וגם הרמ"א השוה דין עשבים לחילנות, דכתב (בסעי' ח') דמותר ליהנות מהעשבים שעל הקברות, או פירות חילנות שעליהן, לנורך הקברות, ובצאה"ג העיר בזה דברי חילנות מותרים בלאו הכי, וחי' דמייירי על הקברים עלמון, מ"מ נראה מדברי פסקי מהר"ו (סי' ג') הובא בד"מ הארוך (סי' שס"ח סעי' ז') דכתב בנזון קברות שלקחום גוים, וחי' אפשר להוליא חלא בדמים מרובים, דמותר למכור בפנים והחילנות שעל בית הקברות, כדי שיהי' להם משוח להוליא מידי גוים, ל"מ חס הגפנים אינם על הקברות עלמון דשרי, חלא חפילו הם על הקברים ממש וכו' עיי"ש, וכן כתב הב"ח בעממו שם, בזה"ל ולכן מה שזוכינן הגבאים ללקט הפירות, ולמכור והדמים לזדקא וכו' עיי"ש, משמע

על דבר השאלה אשר חדשים מקרוב באו, והתחילו ליפות את ביה"ק כחוקות העכו"ם בנטיעות ציצים ופרחים סביבות הקברים

תשובה, הנה לדעתי אין לעשות כן ממכה טעמים: א) אי משום דכוונתם להחדמות למנהג שנהגו העכו"ם, ויש בזה משום זבחוקותיהם לא חלכו (עי' יו"ד סי' קע"ח), ואין לומר דיש בזה כבוד למחיס, ולא שייך זבחוקותיהם בזהאי גונא וכמו שכתב הר"ן (פ"ק דע"ז) ומהרי"ק (שורש פ"ח) הובא בב"י וד"מ וש"ע שם, דברי הוי רק כבוד המדומה להחיים, ומה חועלת להם להמחיס בזה, ציבור ע"י בזה בב"ח שם.

ב) על פי מה זאיתא במס' מגילה (דף כ"ט ע"א) ח"ר ביה"ק אין נוהגינן בכן קלות ראש וכו', ואין מלקטים בכן עשבים, ואם ליקט שורפן במקומן, מפני כבוד מחיס (ומפני כבוד מחיס ארישא עיי"ש) ומדללניהו בחדא בבל, מוכח ע"כ דשויס בדינא, וכמו דאין נוהגינן בזה קלות ראש בכולו אייר המוגבל ומוגדר של בית הקברות, ה"ג סיפא דאין מלקטין בזה עשבים, ואם ליקט וכו' בכולו בית הקברות חפילו במקום הפנוי, חלא חפרו עדיון שם, וכן מוכח מלשון ואין מלקטין "בהן" עשבים, דמשמע דסובב על בית הקברות כולו, וע"י בזה בשו"ת מהר"א (חיו"ד סי' שס"ג) וכן הוכיח הב"ח (ביו"ד סי' שס"ח) מד' הרמב"ם (פ"ד דאבל) ומד' הרא"ש (במגילה שם) ורק דלי"ה בזה שאינן על הקברות, רק איסור מדרבנן לכ"ע עיי"ש, וכ"ז מסתימת דברי הש"ע (סי' שס"ח), ולכן לנורך רפואה שרי עיי"ש, וע"י שו"ת מהר"ם שיק (חיו"ד סי' שצ"ח) ובת"י מהר"ש"ם (ח"א סי' מ"ד וסי' ס"ב) מה שהביאו מדברי הש"ג (פ"ו דסנהדרין) וחי' רמ"ע מפלנו (סי' י"ז) בזה וע"ע שו"ת זקן אהרן (ח"א סי' ס"א) מזה.

ג) אכן החוס' שם כתבו (נד"ה אין מרעין) בחילנות שנוטעין בכן מותרין, ואין בזה משום כבודם של מחיס, אחרי שאינן על הקברים עלמון, וכ"כ הרא"ש שם.

עה

יצחק

סימן לב

מנחת

הקברות חסורין בהגאה, ואם לקטן אף לנורך בית הקברות שורפן במקומן, וכפסק הש"ע שם, ואם כן כרי לריכין להזכר חלא להנות מהם, וגם לשרוף במקומן מה ששרש וקצר וקשה מאד להזכר בזה, וע"כ בשלמא בחילנות הנטועות מקודם שנטעה בית הקברות ועשבים הגדלים מעממון אין עזה, ולריכין לעשות חקקת חז"ל, חל ליעע לכתחילה ולמסור הדבר להמון עם אשר בודאי לא יעשו חתיקון חז"ל, בודאי אין רוח חכמים נוטה מזה.

ז) י"ל כמ"ש מהר"ם שיק חז"ח (סי' ע"ח וע"ט) לענין האיסור נטיעות חילנות בחצר ביהכ"ג, דדבר זה מרבה וממשיכי שם ישיבות של יושבי קרנות, עיי"ש, ואם כן ה"ג יוכל להביאם לידי קלות ראש חלול המחיס, ועוד בעעווחם כי בזה יעשו עוובה להגשמה יחליפו עוז צרע, כי במקום אשר היו לריכיס לעשות דברים המועילים לחיקון הגשמות להרבות בחפילה וזדקא ולימוד אשר יש קורת רוח להגשמה בזה, ירבו בדברים של מה בכך, ויש עוד חששא משום דרכי החמור, ויגרמו עוד נער להגשמה, ועל כן שומר נפשו ירחק מזה.

ח) אחרי כוחי הכ"ל מלחא שכבר עמד על מדוכה זו בשו"ת שם שלמה מהר"ל ממונקאטש ז"ל מובא בשו"ת מנח"א (ח"ד סי' ס"א) שאסר משום ד' טעמים, א' משום שאין משנים בעשיר מצעני כמבואר ביו"ד (סי' שצ"ב), ב' משום כל חשחית כעין דאיתא ביו"ד (סי' ש"ז עיי"ש בש"ך סק"ב), ג' בזיונים המריחים משום חשש חסר"ג בזיונים ופרחים המריחים, וכמבואר ביו"ד (סי' ק"ח סעי' י"ז) שאסור להריח בחסר"ג, ד' והוא העיקר

דלא הוי פשוע כל כך להחיר אף בחילנות רק לנורך מנוה, ואפ"ל מטעם הש"ג הנ"ל, דשייך בזה הוקלה למנוחה, עיי"ש.

ה) ועוד חפ"ל כיון דכל היחיר בחילנות, לפי טעם הב"ח, משום דליכא למיחש דיאמרו דנועלין מעל הקברים עלמון, משום דהכל יודעין שאינן על הקברים, ואם כן הא דבר תלי' במליחות, וביכא דבאמת ישנן חילנות נטועות על הקברים עלמון, שוב יש לחוש משום כבודן של מחיס, אף בצאותן שאינן נטועות על הקברים, והרי אשכחן דבאמת ישנם נטועות על הקברים עלמון, וכמו שכתב בפסקי מהר"ו בנידונו גם בצאותן שעל הקברים ממש, וממילא זולת מה שהוי לנורך מנוה, הוי חסור גם מה של"ה על הקברים, ועוד כרי בת"י מהר"א שם, העיר על טעם הב"ח בב' מד' המאירי (במגילה כ"ט) שכתב ח"ל ואם לקטן שורפן וכו', וגדולי המפרשים מיחו במקומותיהם חלא לקיים במו חילנות לאכול פירותיהם, דדוקא במקום קברות, ויש שמחירים לקיימן, חלא שמוחין בזה חלא ליעע ושלא לזרוע, וק"ת רבינו לרפח כתבו חלא נאסר חלא בעשבים וירקות שהם בצרקע עולם, חל בחילנות מותר עכ"ל, ועלה זה מהב"ח, דבהדיא כ' דבחילנות על הקברים עממם פליגי, וחוס' ס"ל דמותרים הפירות לפי שגדליים על האילן חלא על הקרקע וכפי הא' הב"ח, ובאמת חסור זרעיס כעשבים עיי"ש, רזונו לומר דזרעיס חסורים אף חלא במקום הקברות מדרבנן על כל פנים, כעשבים, ואף שביא אחר כך מד' פסקי החוס' והמרדכי, דכללו גם כן גינות להיחר כמו חילנות, וש"מ כמסקנת הב"ח להחמיר

(י) ואנכי הרואה בשו"ת מנחת אלעזר ח"ד (סי' סא), שהביא מ"ש מר זקנו הרב בשו"ת שם שלמה כת"י. אודות השאלה אם מותר לנטוע פרחים על קבר איש נכבד לנוי, והשיב לאסור מכמה טעמים. ומהם שההולך סמוך אליהם מריח ריח טוב מהשושנים, ואנן קי"ל שהקבר וכל אשר עליו אסור בהנאה. ועוד והוא העיקר שיש לאסור משום ובחקותיהם לא תלכו. שכן דרך הגוים לעשות. ע"ש. גם בשו"ת בית שערים (חיו"ד סי' תכח) נשאל בזה, אם מותר לנטוע אילנות ופרחים על הקברות, והשיב, הנה הוא מעשה הבל ותעתועים, ומעשה בורות והתדמות לעכו"ם, והעושה כן ראוי לגעור בו בנויפה. ע"ש. אולם לפי האמור לעיל כיון שיש בזה טעם שעושים כן לנוי ולכבוד, י"ל דליכא בהכי משום ובחקותיהם ל"ת. וכן מצאתי הלום בשו"ת מלמד להועיל (סי' קט). שנשאל ג"כ בדין נטיעת פרחים על הקברות, והביא מאיזה מכתבי עתים שהובאו שם פסקים מאת הגאונים ר' עזריאל הילדסהיימר ור' ש"ר הירש ומהר"ם לעהמאנן ז"ל שאוסרים פה אחד מכמה טעמים. וכתב, ומ"מ מ"ש שם טעם לאסור משום חוקות העכו"ם. לע"ד אינו נכון, לפמ"ש הריב"ש (סי' קנח), שכל שאינו חקה בלי טעם אינו אסור משום ובחקותיהם ל"ת, ומטע"ז התיר לבקר בביה"ק כל שבעה אע"פ שכן נהגו הישמעאלים. דמה"ט נמי שורפין על המלכים. ע"ש. אלא דמ"מ יש לאסור מטעמים אחרים שכי הגאונים הנ"ל. עכת"ד. גם הגאון הראגצובי בשו"ת צפנת פענח (סי' עד) אסר נטיעת גן ואילני סרק על בית הקברות, ואפי' במקום שאין שם קברים. וכמ"ש הראב"ד בהישגות (פ"ח מה' טומאת מת ה"ג). ע"ש. ואילו משום ובחקותיהם ל"ת לא קאמר. (והא דתנן בטהרות (פ"ג מ"ז) תינוק שנמצא בצד ביה"ק והשושנים בידו ואין השושנים אלא במקום טומאה טהור. דתלינן באחר שנתנם לו. ומוכח שהיו נוטעים שושנים בצד הקברות. כבר תי' המנח"א שם דמיירי שגדלו מעצמם על הקברים. וע"ש.) והלום ראיתי בשו"ת מנחת יצחק ח"א (סי' לא) שנשאל ג"כ בזה והעלה לאסור גם מטעם ובחקותיהם ל"ת. ע"ש. ואין דבריו מחוורים. והרי הוא כמבואר. ולפי דרכנו למדנו לנ"ד דלא שייכי הנך טעמי דנטיעת שושנים על הקבר, משה משרא שרי להוליק זר פרחים לפני הארון של המת או על גבי הארון.

(יב) המורם מכל האמור שהנהגים להניח זרי פרחים ושושנים על ארון או מטת המת (וכן לשאתם לפניו), יש להם ע"מ שיסמוכו במנהגם זה, ואין בזה משום ובחקותיהם לא תלכו. ובכל זאת נראה שכדאי להעיר למוסר אזנם לבל יחדשו מנהג זה בארצנו הקדושה, (ובפרט דחיישינן משום יקרא דקמאי). ובודאי שאם אומרים להם זאת בדברי חן ונועם והסברה יקבלו את דברינו ברצון. וכמ"ש על כיו"ב בשבת (לד.). צריך למימרינהו בניחותא כי היכי דלקבלו מניה. ומכ"ש בזמנינו זה בדורות החופש והדרור. ולפעמים מחמת מרירות לב האבלים, יתריסו נגד המוחים בידם בעוז ובתוקף, ובפרט בחשבם שמניעת דבר זה פוגע בכבוד המת, בהיות שהסכנ הסכיננו במנהגם זה בחוץ לארץ. ועכ"פ אם הוכיחום ולא קבלו הנה להם לישראל שיש להם ע"מ שיסמוכו. ולפי דרכנו למדנו שאינו נכון לנטוע אילנות או שושנים ופרחים בבית הקברות. ולא טוב עשן בעמם אלו העושים כן בקברות צבאיים. נטעו נוטעים וחללו את קדושת המקום. ה' הטוב יכפר בעד. והנלע"ד כתבתי.

כ"ט) אם מותר לעשות גדר של ברזל אצל קברי אבותיו? נשאל על זה המהר"ם שיק בחושן משפט סימן נ"ו, ודן שם, שבית הקברות הוא חצר השותפין ונכמילא אינם רשאים לעשות דבר מבלי הסכמות השותפין, גם איכא משום יהורא, ואין משנין בין מת למת, לא לבזיון ולא לכבוד, וכן כתב בשו"ת שערי צדק יור"ד קנ"ה (גם, התמרמר שם מאד על המנהג לנטוע פרחים ואילנות שושנים על קברים), ועיין גם בשו"ת נהרי אפרסמון יור"ד קל"ה, ושם דן א) משום בהוקותיהם, מאחר שכן המנהג אצלם. ב) משום בזיון למתים עניים שאינם זוכים לזה, והלא הז"ל הזהירו שלא לשנות אפילו בתכריכים — שנהגו ללבוש שאר מתים — לעשירים. ג) גם משום כבוד החיים שיודעים שאחרי מותם לא יזכו לזה, ואחר שדן על כל פרט ופרט, מסיים אם יסכימו החיים יכולים לעשות הגדר, ועיין בשו"ת חתן סופר תשובה נ"א, שנשאל שרצו בקהלה אחת לעשות גדר סביב לקבר הרב, אכן רבים מערערים על זה, לפי שבני ישראל החרדים, מעולם נמנעו לעשות גדר ורק ההפשים עושים כן, ומפלפל בזה, והשיב, שרק בזה שיש ערעורים, ורבים לא יסכימו, ממילא יש בזיון להמת אם יעשו לו גדר, ואגן סהדי דלא ניחא ליה בכך ודי בזה שלא לעשות מעשה, ומסיים שם "להניח אבן רחב על קבר באופן שלא ידרסו עליו, ובוה ליכא זילותא לצדיקים אחרים שגם בלי ספק גם שם יהיה איזה הרחקה שלא לדרוס על קברי צדיקים, והמעוה המותר (מעשה שהיה, שכבר נדבו כסף לתכלית גדר) יעשו קרן קיימת ללמוד ביום היארציט וכדומה דבר טוב לתועלת נשמתו, ובוה יהיה לו נחת רוח בעולם הבא וטוב יותר מכבוד המדומה אשר להבל דמה".

ל) נוהגים במקומות לבנות אהל על קבר מפורסם, ובאמת מנהג יפה הוא לכבד את האדם הגדול גם אחרי מותו, הלא כן הורו לנו חז"ל מכבודו בחיים ומכבודו במותו, מכל שכן לכבד גאון מצויין ומפורסם, אבל רק אם הוא היה גדול הדור או גדול העיר, או אין זה בזיון לשאר מתים הנקברים שם, אבל לדאבוננו נתרבו הפרצות גם בזה, גאוני ישראל מונחים כאבן דומם, וקטנים מהם אבל זכו לידידים וחסידיים, זכו גם לאהל ושם נקברים גם נשותיהם ובנותיהם, והוא בלי ספק בזיון גדול לשאר מתים, גדולי הדור שהקדישו כל ימיהם ללמוד וללמד, וספריהם נתפשטו בכל העולם והם נקברים באותו בית הקברות ורומסים על קבריהם, ופלא על השו"ת הרשב"ן (אבן העזר ק"ה) שנשאל מקהלה אחת שעלה בדעת של גביר אחד להקים אהל על קבר אביו שהיה ע ש י ר מ פ ו ר ס ם, והשואל שהיה גאון מצוין כתב שלפי דעתו החיוב לעכב זאת משום שהוא בזיון לשוכני עפר שם שאין להם אהל, ורשות וחוב על הרבים וגם להמיעוט לעכב ולמחות שלא יעשו בקבריהם בתייהם אכן הוא השיב שדוקא בימי חז"ל היו מקפידים שלא לשנות לעשירים מאשר לעניים, אבל בזמננו בלאו הכי משנים שעושים לגבירים כבוד גדול במותו בהספדים ובהזכרות ובמצבות וכו', ועל היתרו יש לדון הרבה כי מי שאכל שום וריחו נודף, יחזור ויאכל שום אחר כדי שיהא ריחו נודף?.